

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2006 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2006

2

VILNIUS 2007

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2006

2

VILNIUS 2007

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER

Nordost-Institut Liuneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2007

© Straipsnių autoriai, 2007

DANUTĖ BLAŽYTĖ-BAUŽIENĖ

1941 M. LIETUVIŲ MENO DEKADOS SOVIETINIS PROJEKTAS TAUTINĖS KULTŪROS NAIKINIMO KONTEKSTE

Įvadas

Istorinių įvykių griūtis, ištikusi Lietuvą Antrojo pasaulinio karo metais, tebetraukia tiek visuomenės, tiek profesionalių istorikų dėmesį, pradedant geopolitinėmis slinktimis¹ ir baigiant iškilių to laikotarpio žmonių anksčiau neišaiškintų poelgių atskleidimu ar net gerai žinomų veiksnių nauja interpretacija². Sovietinių kultūros funkcionierių numatytas ir Lietuvos meninei visuomenei primestas vadinamosios meno dekados parengimas ir pristatymas Maskvoje iki šiol atskiro dėmesio nesulaukė, nors negalima sakyti, kad liko visai nepastebėtas.

Sovietinėje istoriografijoje pasirengimas dekadai (kuri dėl prasidėjusio Vokietijos–SSRS karo taip ir neįvyko) buvo pateikiamas kaip menininkams ir visiems darbo žmonėms aktualus socialistinio turinio ir tautinės formos meno skatinimo reiškinys, nutrūkęs nelemtai susiklosčius aplinkybėms. Apie tai rašyta konkrečioms meno sritims bei šakoms³, menininkams bei atlikėjams skirtose monografijose bei atsimini-

¹ Č. Laurinavičius, E. Motieka, N. Statkus, *Lietuvos geopolitinis kodas*, Vilnius, 2005, p. 136–141; Č. Laurinavičius, Lemties ir garantijų apvilto (Baltijos valstybių galia), *Darbai ir dienos*, t. 30, Kaunas, 2003, p. 7–15.

² Tokio tyrimo pavyzdys galėtų būti M. Tamošaitis, *Kontroversiški ir Lietuvos suverenitetą griauinantys klasiko veiksmai, Akiračiai*, 2004, Nr. 7–8.

³ *Lietuvių tarybinis teatras. 1940–1956*, Vilnius, 1979, p. 11–32; J. Gaudrimas, *Lietuvių tarybinė muzika*, Vilnius, 1960, p. 13–15; *XX a. lietuvių dailės istorija. 1940–1960*, t. III, Vilnius, 1990, p. 13–14;

muose⁴. Be kita ko, pastaruosiuose yra paminėtos kitais atvejais režimo ignoruotos karo pabaigoje į Vakarų pasitraukusių menininkų pavardės (J. Blekaičio, H. Kačinsko, S. Santvaro ir kt.); išėivijoje išleistus atsiminimus reikėtų aptarti atskirai⁵. Apie šios dekados rengimo faktą yra užsiminusi ir šio straipsnio autorė, publikuodama straipsnį⁶ apie daug kuo panašią situaciją rengiantis pokarinei literatūros ir meno dekadai, įvykusiai 1954 m.

Šiuolaikinėje „Okupuotos Lietuvos istorijoje“ šis reikšmingas kultūros sovietizavimo faktas apibūdinamas kiek kitokiame kontekste – konstatuojant, kad nepaisant partinių ir sovietinių institucijų nurodymų, 1941 m. spaudoje vis dėlto nuolat buvo prikaišiojama, kad menininkai nepakankamai sparčiai rengiasi dekadai⁷, t. y. kad kultūros ir meno žmonės neskubėjo pasiduoti sovietinės ideologijos reikalavimams. Tačiau šiame leidinyje, nors dekada pagrįstai traktuojama kaip Maskvos sumanymas ir reikalavimas, pagrindinėmis jos rengėjomis pristatomos Lietuvos SSR komunistų partijos ir administracinės institucijos bei atsakingi asmenys: paminėtinas atitinkamas LKP(b) CK biuro nutarimas, jį vykdžiusi M. Gedvilo vadovaujama vyriausybinių komisija, kaip atsakingas pareigūnas – Meno reikalų valdybos viršininko pavaduotojas Juozas Jurginis, tačiau neįvardyti šio renginio užsakovai ir prižiūrėtojai.

Tačiau platesnis kontekstas tėra neabejotinai būtina, bet nepakankama aptariamo proceso – dekadų rengimo ir jo pasekmių įvertinimo – pusė. Nesant specialaus tyrimo ir faktografinės konkretikos, pasirengimas 1941 m. dekadai iki šiol vertinamas kaip tegu ir primestas, sovietizuotas, bet vis dėlto kultūrinio gyvenimo reiškinyš⁸, susijęs su Lietuvos menininkų apsisprendimu ar pasirinkimu prisitaikyti prie sovietinės raiškos modelio. Straipsnyje, atskleidžiant visą sovietinių sprendimų priėmimo ir vykdymo mechanizmą, siekiama įrodyti, jog dekadų buvo organizacinė forma, kuria, derinant „brolišką pagalbą“ ir represijas, mėginta SSRS tautų meno kūrėjams ir atlikėjams primesti unifikuotą „socialistinio turinio ir nacionalinės formos“ sovietinės kultūros modelį.

⁴ A. S a m u l i o n i s, *Balys Sruoga*, Vilnius, 1986, p. 311–315; *Stasys Šimkus: straipsniai, dokumentai, laiškai: amžininkų atsiminimai*, [sud. ir paaiškin. Dana Palionytė], Vilnius, 1967, p. 28, 81–82, 254–261; *Jonas Švedas: Teoriniai-metodiniai darbai. Straipsniai. Laiškai. Amžininkų atsiminimai*, Vilnius, 1978, p. 22–24.

⁵ S. S a n t v a r a s, Impresionistiniai paveiksai arba Pluoštas įspūdžių apie senus draugus, *Trečioji pradalgė: literatūros metraštis*, London, 1966, p. 314–410; S. S a n t v a r a s, Atsiminimų fragmentai apie kompozitorių Stasį Šimkų, *Dešimtoji pradalgė*, London, 1980, p. 5–25; *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose*, Chicago, 1974, p. 382–388.

⁶ D. B l a ž y t ė, 1954 m. lietuvių literatūros ir meno dekada Maskvoje: sumanytojai ir rengėjai, *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, Vilnius, 1995, p. 110–134.

⁷ *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 129. Plg. *История Латвии. XX век*, Рига, 2004; apie kultūros sovietizavimą apskritai neužsimenama.

⁸ *Jurgis Karnavičius*, parengė J. Burokaitė, Vilnius, 2004, p. 82–89.

Kultūros tautiškumas Lietuvoje ir „nacionalinė forma“ SSRS

Tautinės kultūros aspektas: etniškumo ir profesionalumo bruožai. Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę, du dešimtmečius svarstyta, kokia turėtų būti tautinė profesionalioji kultūra, kaip ji susijusi su menine liaudies kūryba. Liaudies savimone lygiu ji niekada nebuvo praradusi etninės savasties, tačiau profesionalioji meninė kūryba tuo pačiu metu vadavosi nuo rusifikacijos bei polonizacijos apnašų, siekė nustatyti santykį su naujai atrandamu Vakarų patyrimu, ieškojo autentiškos raiškos. Tačiau tai buvo laisvo kūrėjų apsisprendimo metas, kuriam buvo svetima prievarta, o valstybės valdžia nevaržė menininkų iniciatyvų. Kaip teigia Dangiras Mačiulis⁹, menininkų padėtis autoritarinėje Lietuvoje tada buvo panaši kaip demokratinėse šalyse, nors jie, savaime suprantama, buvo opozicijoje valdančiajam režimui, o žymi dalis simpatizavo kairiosioms politinėms jėgoms.

Nuo pat pradžių apsisprendusių lietuvių menininkų ir kritikų daugumai buvo artima romantinio istorizmo tradicija, kai, anot, Leonido Donskio, „istorijos idėja virsta tautos idėja, reprezentuojančia istoriškai unikalią tautos kultūros sklaidą. Tad tautos idėja čia yra tiesiog nacionalinės kultūros idėja“, o „[i]deologija čia reiškiamą kaip postulatas (ir sykiu nuostata), teigiantis tautą ir nacionalinį kultūros pradą esant aukščiausiomis vertybėmis“¹⁰. Lietuvių tautinės kultūros idėja per du laisvės dešimtmečius tapo vyraujančiu elito sąmonės elementu, susiformavusi demokratinės, t. y. liaudies – valstiečių tradicijos pagrindu¹¹. Maironis rašė: „Kaip gražūs tavo dvarai, Tėvyne, / Baltai iš sodų žalių bekyša, / Bet, brangią kalbą tėvų pamynę, / Jie mūsų širdis mažai ką riša.“¹² Taip čia išreikštas beapeliacinis tautos priekaištas, kurio minėtasis elitas negalėjo nepaisyti. Šios realybės aidas pasiekė ir aukščiausius valdžios sluoksnius. Antanas Smetona netgi perversmą siekė legitimuoti tuo, kad tik jie, tautininkai, žino tikrąsias lietuvių tautos vertybes ir jų tykančius pavojus¹³, vadinasi, pirmąsias gali apginti, o antrųjų – padėti išvengti. Neseniai atkurtoje valstybėje ši

⁹ D. Mačiulis, *Lietuvos valstybės kultūros politika 1927–1940 metais: daktaro disertacijos santrauka*, Vilnius, 2002, p. 16–18.

¹⁰ L. Donskis, Kultūra likimo ir pasirinkimo visuomenėse: Apie etnokultūrinį fundamentalizmą posttotalitarinėje visuomenėje, L. Donskis, *Modernios sąmonės konfigūracijos: Kultūra tarp mito ir diskurso*, Vilnius, 1994, p. 210. Tautinės srovės idėja, kilusi iš vokiečių reakcijos į prancūzų politinės minties raidą, Lietuvą pasiekė tiek tiesiogiai iš Vokietijos, tiek iš jos transformacijų Rusijoje. – Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija: Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas, 1997, p. 27.

¹¹ B. Ivanaovas, *Tautiškumo beiškant: Antano Smetonos Lietuvoje: tautinių įvaizdžių klausimas*, Vilnius, 2005, p. 8.

¹² Maironis, *Raštai*, t. 1, Vilnius, 1987, p. 108. Tai, jog dabar atliekant „Lietuva brangi“ šis posmas paprastai praleidžiamas, rodytų, jog dvarų paveldą bent jau iš dalies priimame.

¹³ A. Smetona, Tautiškas ir valstybiškas auklėjimas, *Pasakyta parašyta*, 1935, p. 108–109.

sieki palaikė žymi dalis menininkų, jam įvairiomis progomis pritaria¹⁴. Kita vertus, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos meno istorikai ir kritikai, jausdami eizė-jantį romantizmo idealą, ieškojo kitokių modernaus tautiškumo pradų.

Kultūrinio projekto sėkmę tarsi turėjo liudyti faktas, jog ketvirtojo dešimtmečio pradžioje beveik vienu metu įvairiose srityse prabilo jaunesnioji tautinio profesinio meno kūrėjų karta¹⁵, dažniausiai baigusi mokslus arba stažavusis Vakarų Europos šalyse ir savo menines aspiracijas susiejusi su platesniais ir ne vien tik etniniais šaltiniais. Kita vertus, ši kūrėjų karta iš dalies dėl savo ne visada pozityvios socia-linės patirties, tuo labiau dėl minėtojo romantiškojo idealizmo nostalgijos itin jautriai bei kritiškai žiūrėjo į Lietuvos valstybės kultūrinę ir socialinę realybę. Tautiškojo kultūros modelio radikalizmas daliai menininkų, paveiktų Vakarų liberaliosios pa-saulėžiūros vertybių, skatino asmeninę priešpriešą, gundė peržengti lojalumo ne tik A. Smetonos valdžiai, bet ir Lietuvos valstybei ribas.

Dar 1929 m. „Pjūvyje“ Petras Juodelis (būsimasis LSSR Meno reikalų valdybos viršininkas nuo 1940 m. liepos iki 1941 m. vasario) išreiškė savo nusivylimą Lietu-vos valstybe: „Iš vienos pusės, pas mus yra aiški sąmonybė, kad idealizmo kelias yra mūsų neapeinama, neatidedama pareiga savo tautos atžvilgiu. Iš kitos – mes turim prieš save savo nuskurusį užkampį, nusistovėjusį ir visai teisėtą kultūrinės provinci-jos gyvenimą, kuris nėra reikalingas jokių ypatingų idealų, pataisų, išvedžiojimų. Ar lieka mums kas nors kita, kaip peržengti tą gyvenimą ir ieškoti sau kitos, platesnės tėvynės. Ką mes veiktume savo buožių ir valdininkų tarpe.“¹⁶ Nors ir keistokas pesimizmas išlietas autoriaus, grįžusio iš kelionės po Vakarų Europą, manifeste¹⁷, vis dėlto negalima įtarti, jog rašant apie „platesnę tėvynę“ turėta galvoje netolima Rytų valstybė, kur naivių jaunųjų romantikų ir idealizuotos socialinės lygybės gynėjų (Antanas Venclova, Petras Cvirka ir kt.) paslaugiai laukė komunistinės realybės spąstai¹⁸.

¹⁴ Daug tokių pavyzdžių pateikta: D. M a č i u l i s, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius, 2005, p. 72–74, 135–137 ir kt.

¹⁵ Plačiau apie tai: J. K u b i l i u s, *XX a. lietuvių literatūra*, Vilnius, 1995, p. 289–339; G. J a n k e v i č i ū t ė, *Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m.*, Vilnius, 2003; D. M a č i u l i s, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius, 2005, p. 123–124; J. M u l e v i č i ū t ė, *Modernizmo link. Dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas, 2001; A. S a v i c k a s, Būdingieji 1930–1940 ir 1959–1975 metų lietuvių tapybos stilistikos bruožai, *LTSR MAD*, 1979, Nr. 2, p. 85–90, ir kt.

¹⁶ P. J u o d e l i s. „Romantiškasis idealizmas grįžta...“, *Pjūvis*, 1929, Nr. 2, p. 72. Cit. pagal: A. J u r g u t i e n ė, Agoniškojo romantizmo ideologas, *Metai*, 2001, Nr. 11, p. 118.

¹⁷ J. A i s t i s, Adonis, *Milfordo gatvės elegijos*, Vilnius, 1991, p. 259.

¹⁸ Plačiau apie tai, kaip P. Cvirka kelionėse į Vakarų Europos šalis krito į akis socialiniai kontrastai ir kokia idiliška pasirodė SSRS tikrovė: P. B r a ž ė n a s, *Petras Cvirka*, Vilnius, 1998, p. 110–117.

Tokios nuotaikos, būdingos nemažai inteligentijos ir labiau apsišvietusios visuomenės daliai, liudijo įtakas, nulemtas geopolitinių, nuo Lietuvos nepriklausančių veiksmų. Lietuvos vyriausybė mažai ką galėjo padaryti stabilizuodama politinę ir socialinę padėtį. Artėjanti ketvirtojo dešimtmečio pabaiga tautoje vis labiau stiprino valstybės praradimo nuojautą. Ir vienur, ir kitur desperatiškai svarstyta, kieno okupacija galėtų būti palankesnė prarasiiančiai valstybingumą tautai: Vokietijos, Lenkijos ar Rusijos¹⁹. Karo pradžia apnuogino jau ne pasirinkimą, o likimą: Vokietija ar Rusija. Nacistinė Vokietija, 1939 m. kovo mėn. atplėšusi Klaipėdą, dar labiau sustiprino po Lenkijos ultimatumo visuomenėje pasėtas nerimo ir pasimetimo nuotaikas, tapo akivaizdžia grėsme. Liudo Truskos nuomone, būsimo neišvengiamo pasirinkimo nuojauta tiek valdžios, tiek visuomenės orientaciją kreipė į rytų pusę, juo labiau, kad buvo susijusi su istorinės sostinės Vilniaus perėjimu Lietuvai²⁰. Tačiau literatū, meno ir kultūros kūrėjų orientacija šioje situacijoje nebuvo adekvati realybei. Nemažos dalies inteligentijos apolitiškumas, lygiai kaip ir kultūros žmonių nekritiškas angažuotumas būsimums permainoms ne stabilizavo, o ardė visuomenės vertybių skalę. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje pozityvus kūrybinis meno, mokslo indėlis jau nepajėgė atsverti pasimetusių, vertybėse susipainiojusių kairuoliškų nuostatų žmonių destrukcijos. Nuomonės, jog SSRS, nepaisant ideologizacijos²¹, rūpinamasi įvairių tautų kultūra, jos įstaigoms skiriant lėšų ir plėtojant veiklą, nepagrįstumas po okupacijos buvo suprashtas neiškart.

Nacionalinio meno samprata SSRS. Per visą tarpukario laikotarpį Lietuva su SSRS palaikė diplomatinis santykius, normalius tarpvalstybinius ryšius, plėtojo kultūrinius kontaktus, kurių pradžia siekė senesnius priklausymo Rusijos imperijai laikus. Dažnas vyresniosios kartos menininkas (vyresnio amžiaus kompozitoriai) buvo baigęs Sankt Peterburgo arba Maskvos aukštąsias meno studijas, kai kas ir įgijęs pripažinimą; vienas kitas, kaip Balys Dvarionas, ir vėlesniais laikais gastroliavo SSRS²². Kita vertus, Lietuvoje apsistojo keletas iš sovietinės Rusijos priverstų emigruoti menininkų, kurie, išvykdami iš sovietinės Rusijos arba jau iš SSRS, paliko ten

¹⁹ L. T r u s k a, Kas traukė į Rusijos glėbį: (Geopolitinė Lietuvos orientacija 1918–1940 metais), *Darbai ir dienos*, t. 30, Kaunas, 2003, p. 39–48.

²⁰ Ten pat, p. 43–45.

²¹ Kad apie ją žinota, rodo, be kita ko, D. Mačiulio cituota B. Sruogos 1933 m. parašyto straipsnio ištrauka: „[I]deologinis, atseit, tendencinis teatras sprendžia įvairius konkrečius klausimus, kaip tai yra daroma dabar SSSR <...>, sprendžia jis juos pagal iš anksto nustatytas taisykles, praveddamas tam tikrą argumentuojančią tendenciją.“ – D. M a č i u l i s, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, p. 73.

²² B. Dvariono 1933 m. vasario 6 d. laiškas Viktorui Berkovui, *Balys Dvarionas: kūrybos apžvalga, straipsniai ir laiškai, amžininkų atsiminimai*, sudarė ir parengė Juozas Gaudrimas, Vilnius, 1982, p. 168–171.

turtingą modernių meno krypčių įvairovę, o keletą metų pagyvenę Lietuvoje prado natūralų ryšį su Tėvyne, iš dalies prisitaikė prie kitokios aplinkos, neturėjo tikslesnės informacijos apie SSRS įvykusių pokyčių pobūdį ir mastą. Taigi, nors kultūriniai santykiai buvo abipusiai, tačiau ilgą laiką – tik epizodiniai.

Rusijoje įsigalėjusi bolševikų valdžia, siekdama išlaikyti daugiatautės valstybės gyventojus, rėmėsi tada populiaria tautų apsisprendimo teise, atsispindėjusia „Rusijos tautų teisių deklaracijoje“²³, kurios demagoginį pobūdį greitai patyrė Lietuvos valstybė, kai 1918 m. pabaigoje sovietai, užgrobę Vilnių, įkurdino V. Kapsuko „darbininkų ir valstiečių vyriausybę“, o užimtoje krašto dalyje steigė revoliucinius komitetus. Komunistų ekspansija, pamynusi paskelbtą „tautų apsisprendimo“ šūkį, grasi-no imperiniu pajungimu, pridengtu „proletarinio internacionalizmo“ definicija. Ši politika turėjo palaidoti tautinius judėjimus. Pirmasis bolševikinės Rusijos vadovas V. Leninas „nacionalinę kultūrą“ laikė buržuaziniu reakciniu šūkiu, tvirtindamas, kad pagal savo prigimtį internacionalinė darbininkų klasė turi naudotis visomis prieinamomis pasaulinėmis kultūros vertybėmis²⁴. Tuo metu dažnas bolševikas netgi didžiavo-osi savo „antitautiškumu“, užpildydami asmens dokumentus, rašėsi „be tautybės“²⁵. Pasaulinės revoliucijos nukėlimas į tolesnę ateitį ir stalininis „socializmo kūrimas vienoje atskirai paimtoje šalyje“ ši modelį šiek tiek pakeitė. J. Stalinas 1929 m. skelbė: „Nacionalinėms kultūroms reikia leisti plėtotis ir skleistis, parodyti visas savo galimybes, siekiant sukurti prielaidas joms susilieti į vieną bendrą kultūrą su viena bendra kalba. Nacionalinės savo forma ir socialistinės savo turiniu kultūros suklestėjimas proletariato diktatūros sąlygomis vienoje šalyje ir jų susiliejimas į vieną socialistinę (ir forma, ir turiniu) kultūrą su viena bendra kalba, kai proletariatas nugalės visame pasaulyje ir socializmas įeis į buitį – tai ir yra lenininio nacionalinės kultūros klausimo kėlimo dialektika.“²⁶ Kitaip sakant, stalininis požiūris reiškė, kad turi būti kuriama vientisa netautinė (internacionalinė) visuomenė, taigi ir kultūra, o jos specifiką pereinamuoju laikotarpiu atspindėtų ją kuriančios tautos kalba. Ši nuostata, vėliau atvirai nedeklaruojama, tapo nacionalinės kultūrinės politikos pamatu.

SSRS komunistinis režimas, trečiąjį dešimtmetį dar toleravęs kultūros organizacijų įvairovę, vėliau kultūros kūrėjus pajungė savo tikslams: represijomis, prievarta ir organizacinėmis priemonėmis pertvarkė visuomenines kultūrinės organizacijas į

²³ Rusijos tautų teisių deklaracija. 1917 m. lapkričio 15 d., *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 3, Vilnius, 1958, p. 26–27.

²⁴ В. М. Ме ж у е в, Национальная культура как явление и понятие, <<http://www.narodru.ru/smi2983.html>> [žr. 2006 11 29].

²⁵ А. И. В д о в и н, В. А. К о р е ц к и й, Распад СССР и проблемы национально-политического развития России, <<http://www.vybory.ru/nauka/0100/vdovkor.php3>> [žr. 2005 10 10].

²⁶ И. С т а л и н, Из заключительного слова на XVI съезде партии, *Вопросы ленинизма*, изд. 9-ое, Москва, 1934, с. 571.

visiškai nuo valdžios priklausomas struktūras. Ypač beatodairiškai šis procesas buvo vykdomas vadinamuoju socializmo pagrindų kūrimo laikotarpiu, t. y. ketvirtojo dešimtmečio pirmojoje pusėje. 1932 m. balandžio 23 d. nutarimu „Dėl literatūrinių ir meninių organizacijų pertvarkymo“ avangardinių literatūrinių ir meninių organizacijų bei susivienijimų įvairovė VKP(b) CK buvo redukuota į tris – Sovietinių rašytojų (1934 m.), Dailininkų (1932 m.) ir Kompozitorių (1932 m.) sąjungas su atitinkamais respublikiniais skyriais, o meno kūrėjus ir atlikėjus ėmė kontroliuoti 1936 m. įsteigtas Meno reikalų komitetas (toliau – MRK) prie SSRS Liaudies komisarų tarybos, taip pat su atitinkamomis respublikinėmis meno reikalų valdybomis. Šis centralizuotas biurokratinis aparatas aprėpė visą vienintelio „kūrybos metodo“ – socialistinio realizmo – įgyvendinimą. Iki tol SSRS mene vis dar tebesireiškusi revoliucinį romantizmą su jam būdinga į ateitį nukreipta neomitologine sąmone, modernistinėmis ir avangardinėmis formomis²⁷ pakeitė tiesmuka socialistinio gyvenimo projekcija: meno kūriniuose įsivyravo konfliktas tarp jausmo ir pareigos, kuriame pastaroji privalo nugalėti. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje SSRS partinė valdžia paskelbė, jog visų sovietinių respublikų literatūra ir menas suklestėjo tiek, jog jį dera paskatinti ir tinkamai įvertinti menininkus valstybės sostinėje, surengiant nacionalinio meno dekadą²⁸.

Nesant išsamių tyrimų sunku atsakyti, kiek ši optimistinė nuostata atitiko minėtojo socialistinio realizmo įtvirtinimo įvairių SSRS tautų kultūroje kanonus, tačiau tai neabejotinai buvo priedanga kraštutinės centralizacijos priemonėmis koreguojant „socialistinio turinio ir nacionalinės formos“ meną. Jei ši prielaida teisinga, tai tarybinių respublikų meno dekadose nustatė ribas, kurių daugianacionalinė kultūra neturėjo teisės peržengti. Visi dekadų metu pateikiami kūriniai turėjo paliudyti besąlygišką inteligentijos paklusnumą ir pritarimą bolševikų partijos nubrėžtiems kultūros kanonams. Dekados buvo rengiamos pagal vienodą schemą, kai kiekvienam kolektyvui ir kūriniui buvo nustatyta hierarchinė griežtai reglamentuota vieta ir vaidmuo. Nuolat pabrėžta, kad didžiausias dekadose pateikiamų kūrinių privalumas glūdi „jū didžiausiame LIAUDIŠKUME“²⁹. Prieškario „literatūros ir meno dekadose“ literatūra buvo pristatoma ne visais žanrais, o tik dramos kūriniais, operų libretais, dainų žodžiais. Knygų leidybos, kuri vyravo pokario dekadose, čia dar nerandame. Dekadų

²⁷ А. Синявский, Социалистический реализм, <<http://antology.igrunov.ru/authors/synyavsky>> [žr. 2005 10 10].

²⁸ Kaip kultūrinis meninis fenomenas dekada apibūdinama ir 1952 m. enciklopediniame leidinyje: „Nacionalinio meno dekadose – tai SSRS tautų laimėjimų platus parodymas, nuolatos vykdomas SSRS sostinėje Maskvoje“ – Декады национального искусства, *Большая советская энциклопедия*, т. 13, Москва, 1953, с. 592. Vėlesniuose „Didžiosios tarybinės enciklopedijos“ leidimuose šis straipsnis apskritai nebededamas.

²⁹ Nacionalinio meno dekadose, *Vilniaus balsas*, 1941, Nr. 21.

programos pagrindą turėjo sudaryti operos ir baletu spektakliai: jose Maskvos nurodymu turėjo būti rodomi trys operos ir du baletu spektakliai bei vienas dramos kūrinys. Taip pat privaloma surengti dailės parodas bei meno saviveiklos kolektyvų pasirodymus. Dekados būtinai užbaigiamos šventiniu koncertu dalyvaujant J. Staliniui, finale atliekama iškilminga kantata, kurioje „už respublikos suklestėjimą“ dėkojama „tautų vadui ir mokytojui“.

Šiuolaikiniuose internetiniuose portaluose esama daug (per 2000) nuorodų apie įvairių sąjunginių bei autonominių respublikų, teatrų kolektyvų, taip pat ir pavienių menininkų dalyvavimą dekadose. Tekstuose akivaizdi unifikuota tokioms dekadoms sukurtų veikalų atrinkimo ir atlikimo schema, tačiau labai retai pateikiama faktų apie ypač sunkų įvairių tautų kolektyvų bei menininkų pasirengimo dekadoms laikotarpį, varginantį ir žeminantį centro diktatą, kūrinių kaitaliojimą ir perdirbinėjimą ne dėl meninių, bet dėl politinių ideologinių Maskvos biurokratų reikalavimų. Atrodo, kad pasirengimas dekadoms, reaguojant į nurodymus, įvykdant neretai vienus kitiems prieštaraujančius reikalavimus, įveikiant Maskvos atstovų sukurtas ideologines ir biurokratinės kliūtis, užtrukdavo apie dvejus metus. 1936–1941 m. Maskvoje surengta 10 nacionalinio meno dekadų.

Rengiant dekadas nevaržytos išlaidos, neatsižvelgta į jokias nepalankias aplinkybes. Kadangi pirmoji – Ukrainos SSR literatūros ir meno dekada Maskvoje įvyko 1936 m. kovo mėnesį³⁰, matyt, jai rengtis pradėta prabėgus nedaug laiko po kraštą dėl sovietinės žemės ūkio politikos ištikusio baisaus bado. Greičiausiai dėl to, motyvuojant dekadoms poreikiais, 1935 m. Charkovo opera su ryškiu repertuaru ir žymiais atlikėjais buvo perkelta į Kijevą³¹. Rengiant dekadoms pastatymus, teko pergabenti turtą, nebuvo kur apgyvendinti aktorius, teko sujungti du kolektyvus ir t. t. Panašiomis sąlygomis vyko ir pasirengimas dekadai Kazachijoje, tik čia dar labiau išryškėjo „globėjiškasis“ centrinių institucijų vaidmuo: pirmąją kazachų nacionalinę operą „Kyz Žibek“ (1934 m.) parašė 1933 m. į Kazachstaną komandiruotas Maskvos konservatorijos absolventas Jevgenijus Brusilovskis, pastatymą kontroliavę Meno reikalų valdybos pareigūnai pareikalavo pakeisti pagal tautinį mongolų epą sukurtu kūrinio pabaigą³². Kirgizijoje, kurios dekada įvyko 1939 m., „tautinė“ operą liaudies epo motyvais atitinkamai „mokė“ kurti kompozitorius Vl. Vlasovas³³. Dar grubiau Maskvos prižiūrėtojai kišosi į Totorijos ASSR kolektyvų rengimąsi analogiškai dekadai tais pačiais 1939 m.: buvo jungiami ir skaidomi orkestrai, chorai, kompozitoriaus Salicho Saidaševu socialiai angažuoto turinio muzikinę dramą „Samdiny“ pa-

³⁰ <<http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/74/5699/>> [žr. 2005 11 14].

³¹ <<http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/74/5699/>> [žr. 2005 11 14].

³² <<http://www.kyrgyz.ru/forum/index.php?showtopic=2188>> [žr. 2006 11 27].

³³ <<http://uni-persona.srcc.msu.su/ivanov/notes1924.htm>> [žr. 2005 11 14].

reikalauta net perdirbti į operą³⁴. 1937 m. rengiantis Uzbekijos SSR dekadai, Taškente įvyko beveik neįtikėtina istorija, kai režisierius Emilis Jungvaldas-Chilkevičius, patekęs į valdžios nemalonę ir nubaustas namų areštu, sargybinių buvo lydimas į teatrą režisuoti dekadai skirtą spektaklį. Tai vienas iš retų laimingai pasibaigusių siužetų – jo pastatytas veikalas patiko Stalinui, todėl režisierius ne tik buvo išlaisvintas, bet ir penkias kadencijas „rinktas“ SSSR AT deputatu³⁵.

Pakeliui nuo lietuviškojo prie sovietinio meno: skaudi patirtis

1940 m. netgi kairuoliškos pakraipos Lietuvos menininkai miglotai įsivaizdavo SSSR kultūros politikos keliamus reikalavimus, naiviai pasitikėdami sovietine propagandine retorika. Daugelis faktų liudija, jog SSRS kultūrinį ir meninį gyvenimą dalis inteligentijos vertino nekritiškai, patikliai priimdama komunistinėje spaudoje skelbiamus nepaprastus buvusių atsilikusių tautelių, nekalbant apie „didžiosios rusų tautos“, kultūros laimėjimus.

Kai iš centrinių SSRS kultūros institucijų buvo gautas nurodymas surengti lietuvių meno dekadą Maskvoje, remdamiesi ankstesnių nepriklausomos Lietuvos teatrų gastrolių, dailės parodų Vakarų šalyse patirtimi, rašytojai, dailininkai, muzikai susirinkimuose ir spaudoje ėmė svarstyti, kas geriausiai galėtų atstovauti lietuvių menui tokiaime reikšmingame, kaip jiems atrodė, renginyje. Kadangi ketvirtame dešimtmetyje lietuvių kultūros autorefleksija modernųjį profesionalųjį meną tvirtai susiejo su etnine kultūra, be didesnių ginčų pasirinktas, atrodytų, racionalus lietuvių kultūros reprezentacijos būdas: parodyti autentišką tautinį meną – dailės kūrinius, muziką, dainas, šokius, taip pat atrinkti brandžiausius profesionalios dailės ir muzikos kūrinius.

LSSR kultūros institucijos bei meno kolektyvai pasirengimą dekadai pradėjo iškart, kai 1940 m. rugsėjo mėn. pradžioje buvo priimtas TSRS LKT nutarimas dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos dekadų Maskvoje surengimo³⁶. Būdinga tai, jog trijų buvusių nepriklausomų valstybių menininkams, neatsižvelgiant į totalų visuomeninės santvarkos lūžį, dekadoms kūriniams parengti skirti tik vieneri metai.

SSRS MRK pirmininko pavaduotojas A. Solodovnikovas, paskelbdamas informaciją apie būsimą dekadą interviu laikraščiu „Pravda“, triuškinančiai demaskavo visų trijų buvusių suverenių Baltijos valstybių kultūros politiką, be kita ko, akcen-

³⁴ <<http://www.tatar.museum.ru/Saydash/chapter3.htm>> [žr. 2005 11 14].

³⁵ <<http://www.facts.kiev.ua/Nov2004/0611/09.htm>> [žr. 2005 11 14].

³⁶ Декады национального искусства Литвы, Латвии и Эстонии, *Правда*, 1940 09 07; Lietuvos, Latvijos ir Estijos meno dekadoms Maskvoje, *Vilniaus balsas*, 1940 09 11.

tuodamas SSRS nuopelnus gražinant Lietuvai Vilnių. Buvo supeikti visi Lietuvos teatrai, kategoriškai pareiškiant, kad: „<...> nė vienas iš tų teatrų neturėjo savo veido, nė vienas iš jų nebuvo kaip reikiant susijęs su tikroju liaudies menu“.

Dekados tikslus okupuotų valstybių menininkams jis arogantiškai suformulavo įprastu bolševikų žargonu: „Mūsų svarbiausias ir pagrindinis uždavinys dabar yra išsaugoti visa tai, kas Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR yra pažangu, iš tiesų meniškai vertinga. Remdamiesi pažangiąja meninės inteligentijos dalimi, **mes turime sukurti šitose naujose respublikose socialistinę kultūrą**, Lietuvos, Latvijos ir Estijos meną **prijungti prie tos didžiosios tarybų kultūros**, kuria garsėja TSRS. Dekadų metu kiekviena respublika parodys viską, kas yra geriausia tautiniame mene, ir tuo pat metu **parodys pirmuosius pasiekimus socialistinės kultūros įsisąmoninime***. Bus pastatyti kūriniai, naujai parašyti Lietuvos, Latvijos ir Estijos tarybinių kompozitorių ir dramaturgų.“

Kad viskas vyktų pagal Maskvai įprastą scenarijų, A. Solodovnikovas trumpai nusakė būsimo pasirengimo veiksmų seką: „Meno reikalų komitetas prie LKT numato įvykdyti du dalykus:

Pirma, pasikviesti į Maskvą tų trijų respublikų meno vadovus ir kūrybinius darbuotojus supažindinti su tarybų menu. Čia pas mus jiems bus parodyti mūsų tarybinių teatrų pasiekimai, geriausiųjų režisierių laimėjimai, mūsų artistų meistriškumas.

Antra, artimiausiu laiku numatome pasiųsti į Lietuvą, Latviją ir Estiją grupę kūrybinių darbuotojų iš Maskvos – režisierių, statytojų, muzikantų. Ten, tiesiogiai teatruose, jie padės tautiniams režisieriams ir artistams sukurti **teisingus**, brandžius spektaklius, **tvirtus idėjiškai** ir tikrai meniškus.“³⁷

Po šios direktyvos A. Solodovnikovas, MRK pasikvietęs Kauno valstybinio teatro direktorių Juožą Grybauską, nurodė bendriausius principus, kaip dekada turi būti rengiama. Jam buvo perduota 20 sovietinių pjesių, keletas operų, baletų repertuaro pavyzdžių, tačiau įtraukti į dekadą programą jų neleista. J. Grybausko susitikimuose su MRK skyrių vedėjais buvo išaiškinta, pagal kokius principus turi būti formuojami meno saviveiklos kolektyvai, rengiamos dailės parodos ir kt. J. Grybauskas taip pat lankėsi teatrų spektakliuose, buvo supažindintas su jų vadovais ir menininkais³⁸. Šiandien ne paslaptis, kiek ano meto Maskvos teatruose buvo įsisiūbavusios represijos (tuo metu jau buvo nužudyti rašytojai B. Pilniakas, M. Kolcovas, dramaturgai I. Babelis, N. Erdmanas, režisierius V. Mejercholdas ir daugelis kitų žymių menininkų), tačiau neabejotina, kad J. Grybauskas, praleidęs Maskvoje vos

* Čia ir kitur paryškinta straipsnio autorės.

³⁷ Ten pat.

³⁸ Informacija, *Vilniaus balsas*, 1940 09 22.

savaite, išvydo tik fasadinę sovietinės kultūros pusę, o apie tikrąją meno ir menininkų padėtį SSRS vargu ar ką patyrė.

Lietuvos spaudoje išsyk po pranešimo apie dekadą paskelbtuose Kultūros reikalų departamento direktoriaus P. Juodelio, menininkų bei meno kritikų svarstymuose vyravo nuomonė, kad būsimojame dekadame turėtų atsispindėti lietuviškoji tautinio meno koncepcija:

P. Juodelio nuomone, „Į dekadą turės vykti reprezentacinis choras su lietuvių liaudies dainų repertuaru ir liaudies dainų ir muzikos nemokytinis, kaimiškas ansamblis su tautiniais instrumentais – skudučiais, kanklėmis ir kt. <...> Aiškus dalykas, turėsime parodyti ir po kelis scenos meno pavyzdžius: dramas, operas ir baletus, suprantama, lietuviškus. <...> Šalia viso to turės vykti ir dailės paroda, visų pirma tautodailės, liaudies vaizdinės kūrybos ir individualių šių dienų kūrybos pavyzdžių.“³⁹

Jam pritarė P. Galaunė, kalbėdamas apie vaizduojamojo meno pristatymą: „Liaudies meno dekadame reprezentuoti mūsų [tautodailę] muziejuose yra užtektinai medžiagos, bet turės prisidėti ir naujai kuriama mūsų liaudies meno pramonė, dabar įgaunanti vis konkretesnes formas ir gyvesnes perspektyvas savo plėtojimuisi.“⁴⁰

Lietuvių tautosakos reprezentavimo perspektyvas optimistiškai vertino B. Dauguvietis: „Mūsų folkloras yra kolosališkas. Už tai kalba visa mūsų tautos istorija. Ir jei mes jį pastatysime pagrindu mūsų pasiruošimų dekadai, aš neabejoju, kad tikslą mes pasieksime. Mes nepajėgsime nustebinti grandioziškumu, savo pastatymu, bet turėsime sugebėti atvaizduoti žavingumą mūsų liaudiško primityvo, kai kurių pastoralinių formų, liaudies sąmojaus, atverti ir švarumoje parodyti lietuvišką sielą, jos vaidingumą, jos kančias ir viltis.“⁴¹

Analogiškai į dekadai skirtus teatro veikalus žiūrėjo J. Tallat-Kelpša: „Svarbiausiu uždaviniu laikau sudaryti tinkamą programą, kurią turėtume sudaryti tokią, kokia galėtume sudominti vietos publiką. Suprantama, kad jei vešime pasaulinius veikalus, nebus įdomu. Vežti reikėtų liaudies kūrybos veikalus, parašytus liaudies motyvais.“⁴² Jo manymu, per metus nerealu parašyti naujų kūrinių, todėl „tenka rinkti iš jau turimųjų“.

Šie tekstai, kiek jie atspindėjo bendrą Lietuvos kultūros ir meno atstovų kultūrinių vertybių suvokimo ir propagavimo sampratą, visai nederėjo prie griežtos, iracionalios, Maskvos partinių funkcionierių aprobuotos sąjunginių respublikų meno

³⁹ Lietuviškojo meno dekada Maskvoje, ten pat, 1940 10 04. Plg. su 4-ojo dešimtmečio svarstymais prieš parodas ir kt. renginius Vakarų Europos šalyse. – D. M a č i u l i s, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, p. 114–120.

⁴⁰ Ten pat.

⁴¹ Ten pat.

⁴² Ten pat.

dekadų schemos. Tuo metu vis dar vyravo nuomonė, kad kūrinių pasirinkimas – pačių menininkų ir sovietinės Lietuvos administracijos prerogatyva.

Pirmiausia rengėjų žvilgsniai nukrypo į J. Karnavičiaus operą „Gražina“, į LKP CK buvo nusiųstas šios operos libretas ir, kaip tikėtasi, pastabų negauta⁴³. Tačiau netrukus paaiškėjo, jog sovietinės mąstysenos paradoksai gerokai pranoko ne tik Lietuvos menininkų, bet ir administratorių išvalgas: dėl tuo metu itin draugiškų SSRS ir Vokietijos santykių šią operą, vaizdaviusią lietuvių kovas su kryžiuočiais, statyti buvo politiškai netikslinga⁴⁴.

1940 m. spalio pabaigoje buvo patvirtintas galutinis lietuviškasis pasirengimo dekadai scenarijus. Meno reikalų valdyba nusprendė, jog dekadai rengsis Kauno valstybinis dramos, operos ir baletų teatras (operos ir baletų spektakliai), Vilniaus ir Šiaulių dramos teatrai ir dailininkai⁴⁵. Iš pradžių ketinta dekadroje parodyti dvi operas ir vieną baletą: Stasio Šimkaus operą „Kaimas prie dvaro“, atitinkamai pataisytą M. Petrausko operą „Eglė žalčių karalienė“ bei B. Sruogos libretu kuriamą baletą „Čičinskas, Upytės viešpats“, kuriam muziką dar turėjo parašyti kompozitorius Julius Gaidelis. Apsidraudžiant dėl Vilniaus dramos teatrui kuriamos B. Sruogos dramos „Apyaušrio dalia“ tinkamumo, Kauno teatro dramos trupei rašytojas Jonas Marcinkevičius pagal Meno reikalų valdybos užsakymą⁴⁶ specialiai kūrė dramą „Tamsioji šviesa“ apie 1926 m. valstybės perversmą Lietuvoje, kurios centre turėjo būti keturių komunistų sušaudymas. Juozui Gruodžiui užsakyta kantata B. Sruogos žodžiais dekadados baigiamajam koncertui.

Kitu pasirengimo dekadai laikotarpiu laikytini penki mėnesiai iki 1941 m. kovo pabaigos. A. Solodovnikovo aukščiau minėti nurodymai buvo pradėti įgyvendinti 1940 m. lapkričio pabaigoje, SSSR MRK surengus „Pabaltijo respublikų vadovaujančių meno darbuotojų pasitarimą“, kuriame buvo įpareigoti dalyvauti MRV skyrių vedėjai ir dar po 2–3 skyrių darbuotojus bei didžiųjų meno kolektyvų vadovai⁴⁷. Netrukus įvykusiame pasitarime rengėjai išklausė instrukcijas, kiek ir kokio pobūdžio kūrinių turi būti pristatoma dekadoje Maskvoje.

⁴³ [Raštelis be datos ir parašo], *Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), LKP dokumentų skyrius*, f. 1771, ap. 1, b. 220, l. 34–35.

⁴⁴ Pagal dekadų rengimo logiką, net jeigu ji būtų pasirinkta, vėliau neabejotinai būtų buvusi išbraukta kaip „buržuazinio laikotarpio kūriny“. Iš karto po to pradėta atnaujinti R. Vagnerio „Tanhoizerį“ ištiko toks pats likimas – „kai kas turėjo parodyti, kad gyvenamojo laikotarpio ideologija neatitinka mūsų laikų ideologijos“. – NKGB komisaro P. Gladkovo 1941 m. kovo 28 d. pažyma, *LYA LKP CK dokumentų skyrius*, f. 1771, ap. 2, b. 158, l. 68.

⁴⁵ vsk. Mums reikia pertvarkyti meninis gyvenimas: Pasikalbėjimas su viršininku drg. P. Juodeliu, *Vilniaus balsas*, 1940 11 07.

⁴⁶ [Informacija], *Raštai*, 1941, Nr. 1, p. 136.

⁴⁷ MRK 1940 m. lapkričio 8 d. raštas LSSR LKT pirmininkui M. Gedvilui, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-422, ap. 1, b. 1, l. 42.

Lietuvoje už meno kolektyvų pasirengimą buvo atsakinga Meno reikalų valdyba, į kurią SSRS pavyzdžiu pertvarkytas buvęs nepriklausomos valstybės Švietimo ministerijos Kultūros departamentas. Todėl po pasitarimo Maskvoje MRK lapkričio mėnesį sudarytam dekados rengimo komitetui vadovavo švietimo liaudies komisaras Antanas Venclova, o tiesiogiai darbą kuravo Meno reikalų valdybos viršininkas P. Juodelis. Minėtame pasitarime paaiškėjo, kad lietuvių kultūrą dekadose gali reprezentuoti tik iki 1917 m. ir po 1940 m. birželio 15 d. sukurti profesionaliojo meno kūriniai. Tokią išvadą daryti leidžia faktas, kad po pasitarimo vykusiuose svarstymuose nebeužsimenama apie ketvirtąjį dešimtmetį sukurtas operas ir baletus, taip pat dailės kūrinius, rašoma tik apie „socialistinio laikotarpio meno pavyzdžius“. Tuo menininkams ir atlikėjams buvo aiškiai parodyta, jog visa tai, kas buvo sukurta nepriklausant Rusijai, o „buržuazijos valdomoje Lietuvoje“, – nėra tikrasis menas, vertas įtraukti į dekadose programą. Taip visi menininkai buvo priversti savo kūryboje užsibrėžti aiškia ribą, iki kurios sukurti kūriniai iš viešojo gyvenimo išbraukti kaip neatitinkantys „priešakinio“ meno kanonų.

SSSR Meno reikalų komiteto reikalavimu dekadai privalėjo rengtis visi bent kiek žinomesni lietuvių meno kolektyvai – jie pateko į dekadinės komisijos, pagal kurios nurodymus turėjo būti kuriami komunistine ideologija persunkti veikalai, sovietinamas atlikėjų repertuaras, kontrolė. Taip pat turėjo būti kuo skubiau kuriami meno saviveiklos kolektyvai didesnėse įmonėse, aukštesiose mokyklose ir kt. Vėliau planuota rengti jų apžiūras bei konkursus ir geriausiems „suteikti garbę“ dalyvauti dekadose. Taip dekada peržengė progino⁴⁸ reiškinio ribas ir įgijo visą Lietuvos tautinį (tiek liaudiškąjį, tiek profesionalųjį) meną persmelkiantį pobūdį.

1940 m. lapkričio mėnesį LSSR kultūros įstaigų ir spaudos atstovai vėl buvo iškviesti į Maskvą, į analogišką Buriatijos-Mongolijos ASSR dekadą, iš kurios grįžo su instrukcijomis, kurie kolektyvai turės Lietuvai atstovauti, kokius kūrinius reikės parodyti, kokios piniginės lėšos bus skirtos konkrečioms spektakliams, kelionei, pragyvenimui Maskvoje⁴⁹. Sovietiniai biurokratai, neleidę Kauno kultūros muziejui dėl lėšų stokos įsigyti dviejų telefono aparatų⁵⁰, dekadai paskyrė per 10 mln. rublių⁵¹.

⁴⁸ Viena iš žodžio dekada (kilęs iš gr. decas (decados) – dešimtis) reikšmių – dešimties dienų trukmės kam nors pašvęstas proginis renginys.

⁴⁹ [Lietuvių literatūros ir meno dekadose sąmatos projektas, mašiništas, rusų k., be datos], *Lietuvos literatūros ir meno archyvas* (toliau – LLMA), f. 93, ap. 1, b. 3, l. 12; f. 99, ap. 1, b. 2, l. 44.

⁵⁰ MRV viršininko P. Juodelio 1940 m. spalio 28 d. atsakymas Kauno valstybiniam kultūros muziejui, ten pat, ap. 2, b. 2, l. 14.

⁵¹ [Dekados sąmatos projektas], ten pat, ap. 1, b. 3, l. 12.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti keista, kad kaip svarbiausias dramos reprezentantas buvo pasirinktas ne 1940 m. spalio 6 d. atidarytas Vilniaus teatras⁵², vadovaujamas buvusio Liaudies Seimo nario ir LSSR AT deputato, neabejotinai gabaus režisieriaus Romualdo Juknevičiaus, o Kauno valstybinis teatras. Tačiau bendrame kontekste tai logiška – pagal sovietinę sampratą jį reikėjo kuo skubiau įtraukti į sovietinę ideologiją ir dvasia persunkto repertuaro kūrimą ir kontrolę. Jis nepriklausomybės metais buvo svarbiausias tautinio teatro meno formuotojas ir saugotojas, tačiau pirmaisiais mėnesiais po sovietinės okupacijos teatro patalpos tapo valstybingumo išniekinimo ir okupacijos įforminimo vieta (kaip žinoma, 1940 m. liepos 21–22 dienomis jame įvyko vadinamojo Liaudies seimo posėdžiai – Lietuvos „sovietinio apsisprendimo“ ir „pasiprašymo“ į SSRS spektaklis, kiti „pritarimo“ okupacijai renginiai, pavyzdžiui, prievartinis Kauno inteligentijos susirinkimas 1940 m. liepos 6 d.). Specialiai šiam kolektyvui buvo rašoma ir minėta J. Marcinkevičiaus drama.

Sovietinį Kauno teatralų prievartavimą atspindi ir visiems privalomų anketų su 33 klausimais priverstinis užpildymas. Reikalauta atsakyti: kas, kokioms organizacijoms ar partijoms priklausė, nuo kurių metų, kokias pareigas ėjo, ar pasireiškė veikloje, nukreiptoje prieš SSRS, ar lankėsi užsienyje⁵³ ir pan. Įstaigų vadovai savo parašu privalėjo patvirtinti pateiktą žinių tikrumą. Sovietinis ideologinis filtras įvairiomis anketomis įgalino pareigūnus išsiaiškinti, jog dažnas teatralas, muzikas, meno atlikėjas, kaip ir daugelis kitų inteligentų, priklausė šaulių organizacijoms ar Tautininkų sąjungai. Šie žmonės iš karto pateko po sovietinio saugumo rentgenų⁵⁴.

1941 m. kovo mėn. Vilniaus teatras oficialiai buvo išbrauktas iš dekados kolektyvų. Surengtas B. Sruogos dramos „Apyaušrio dalia“ viešas skaitymas Menininkų namuose komunistų partijos ir sovietinės valdžios atstovams, parinktiems literatams ir teatralams baigėsi nesėkme. Prieita prie išvados, jog drama, vaizduojanti 1769 m. Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimą, dekadai netinka dėl pernelyg nuo laiko aktualijų nutolusių įvykių⁵⁵. Būtent dramos tematika, neatitinkanti sovietinės propagandos schemų, ir buvo neigiamo įvertinimo kriterijus, o ne nevykęs aktorius Juozo Sipario skaitymas, kaip manė kai kurie atsiminimų autoriai⁵⁶. Beje, dekados rengimo

⁵² Ilgą laiką teatro istorijai skirtuose veikaluose, remiantis pirmojo spektaklio programa, buvo rašoma, kad Vilniaus dramos teatras atidarytas sovietinės valdžios pastangomis, ignoruojant faktą, jog parengiamieji darbai buvo pradėti dar 1940 m. pradžioje ir tik sovietinė okupacija sutrukdė juos anksčiau užbaigti. – I. A l e k s a i t ė, *Režisierius Romualdas Juknevičius*, Vilnius, 1998, p. 155.

⁵³ [Anketos pavyzdys], *LLMA*, f. 21, ap. 1, b. 3, l. 25; Užpildytos Kauno valstybinio teatro darbuotojų anketos: ten pat, f. 99, ap. 2, b. 10. Teatre anketos užpildytos 1940 m. spalio mėn.

⁵⁴ NKGB komisaro P. Gladkovo 1941 m. kovo 28 d. pažyma, *LVA LKP CK dokumentų skyrius*, f. 1771, ap. 2, b. 158, l. 76. Teatre buvo suskaičiuota 16 aktyvių tautininkų ir kt. organizacijų narių.

⁵⁵ A. S a m u l i o n i s, *Balys Sruoga*, p. 315.

⁵⁶ *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose*, p. 387–388.

prižiūrėtojų nedomino nei K. Binkio „Atžalynas“ Vilniaus teatre, nei periodiniuose leidiniuose kritikų išgirti sovietinių autorių veikalų kartojimai (ne savarankiški pastatymai) Vilniaus ir Kauno teatruose.

Dekadoje pagal reglamentą reikėjo surengti atskiras liaudies meno ir profesionalios dailės parodas. Liaudies meno kūrinius atrinkti pavesta Kultūros muziejaus direktoriui P. Galaunei, o cenzoriai kurį laiką į tai nekreipė dėmesio.

Profesionaliojo meno parodai MRV paskelbė tapybos, grafikos, skulptūros ir dekoratyvinės dailės kūrinių konkursą, nubrėždama jokių idėjų iliuzijų nepaliekančią tematiką: „Darbo žmogus, jo gyvenimas ir darbas, jo vargas ir kova priešpaudos laikais ir kūrybinis entuziazmas laisvę atgavus“⁵⁷. Be to, dailininkams pateikta 10 užsakymų⁵⁸ teminiams paveikslams analogiška tematika: A. Gudaičiui „4 komunistų sušaudymas“, J. Vienožinskiui „Valstiečių mitingas“, P. Kalpokui „Raudonosios armijos įžygiavimas į Lietuvą“, J. Mikėnui „Išlaisvintas darbo žmogus“ ir kt.⁵⁹

Sovietizuota spauda turėjo įdėmiai sekti, kaip vykdomi „kūrybiniai“ planai, ir informuoti apie tai visuomenę. Po mėnesio „Vilniaus balsas“ jau aprašė J. Mikėno ir A. Gudaičio pradėtus darbus. Pirmasis teisinosi užimtumu Vilniaus meno mokykloje, todėl teigė gvildenęs tik bendrąją idėją. A. Gudaitis, okupacijos išvakarėse tvirtinęs, kad „menas kuriamas ne reikalo ar kitų socialinių, estetinių ir kitokių sumetimų verčiamas, bet [vidinės] būtinybės“⁶⁰, sakėsi rinkęs kūrybai būtiną istorinę medžiagą, susitikęs su 1926 m. vieno iš 4 sušaudytų komunistų Karolio Poželos seserimi, kalbėjęsis su Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo darbuotojais. Akivaizdu, kad tema jam nebuvo artima, prisipažino „surinkęs daug p r i e š t a r a u j a n č i ų * žinių“⁶¹.

Skubinant pasirengimą dekadai, nebuvo atsižvelgiama net į iškilų menininkų individualybę, primetant jiems neįprastą tematiką bei neišvengiamus formos stereotipus, kūrybinį procesą besąlygiškai pajungiant komunistinės ideologijos uždaviniams.

Tiesioginėje Maskvos prižiūrėtojų kontrolėje

LSSR LKT nutarimu nuo 1941 m. sausio 1 d. Meno reikalų valdyba perėjo vyriausybės žinion⁶², tuo pačiu metu patekdama į SSRS Meno reikalų komiteto

⁵⁷ Dailės kūrinių konkursas, *Tiesa*, 1940 11 21.

⁵⁸ LTSR DS valdybos pranešimas, *LLMA*, f. 146, ap. 1, b. 4, l. 44.

⁵⁹ Informacija, *Tarybų Lietuva*, 1941 01 30.

⁶⁰ T. S a k a l a u s k a s, *Antanas Gudaitis*, Vilnius, 1989, p. 145.

* Išretinta straipsnio autorės.

⁶¹ J. C i c ė n a s, Pas draugus, dekadai kuriančius, *Vilniaus balsas*, 1941 02 11.

⁶² LKT 1940 m. gruodžio 30 d. įsakymas Nr. 478, *LLMA*, f. 289, ap. 1, b. 1, l. 196 (nuorašas).

Maskvoje tiesioginę priklausomybę. Tai nebuvo vien administracinio pavaldumo pokyčiai, greičiau – sugriežtintos kontrolės statusas. Tuo pačiu metu Lietuvos kultūros gyvenimo tiesioginei priežiūrai užtikrinti VKP(b) CK Organizacinis biuras sausio 28 d. priėmė nutarimą Meno valdybos prie LTSR LKT viršininko pavaduotoju patvirtinti jau anksčiau Meno reikalų komiteto rekomenduotą Genadijų Čiučkalovą⁶³. Į Vilnių jis turėjo atvykti vasario 19 d. (tai liudija paties VKP(b) CK sekretoriaus Grigorijaus Malenkovo pasirašyta pažyma), tačiau pasirodė diena anksčiau ir iš karto pradėjo domėtis dekados reikalais.

G. Čiučkalovo tarnybinė karjera patvirtina sovietinės tikrovės fenomeną, kai spęsti didelės kompetencijos ir atsakomybės reikalavusius klausimus buvo skiriami visai tam netinkami asmenys. Jie lengvai sutikdavo užimti aukštas pareigas, lengvabūdiškai priimdavo bet kokius sprendimus⁶⁴.

G. Čiučkalovas buvo tipiškas tokio karjeros prasisiekėlio pavyzdys. Gimęs Tomške, vaikystės ir jaunystės metus praleidęs Altajaus Barnaule, technikumė išmokęs elektromonterio specialybės, kitokio mokslo cenzo neįgijo, tačiau tai nesutrukdė jam dirbti spaudoje, komjaunimo ir partijos komitetuose. Menko mokslo ir nemokėdamas kalbų, jis buvo neprikaištingos biografijos patikimas bolševikas, todėl trumpai padirbėjęs Krymo autonominės respublikos Meno reikalų valdybos viršininku ir Meno reikalų komiteto centrinio aparato instruktoriumi⁶⁵, atvyko į Lietuvą, jo žodžiais, „vykdyti internacionalinės pareigos“. G. Čiučkalovas tapo pagal pareigas antruoju, o faktiškai pirmuoju asmeniu, sprendžiant kultūros ir meno klausimus; jo valdžia šioje srityje akivaizdžiai viršijo LKP(b) CK sekretoriaus ideologijai K. Preikšo galias.

G. Čiučkalovo požiūris į kuruojamą sritį atsispindėjo laikraščio „Tarybų Lietuva“ vedamajame straipsnyje, kur beapeliaciniu tonu dėstoma: „<...> Liaudis yra talentų kasyklos, iš kur nuolat turi iškilti nauji ir nauji kūrėjai. <...> Šimtai gabių jaunuolių nuo arklo ir nuo kūjo atėjo į muzikos, meno ir kitas mokyklas ir savo užsidegimu mokytis ir kurti stebina net savo mokytojus.

Ruošimasis dekadai turėtų tapti masine tokia mokykla, masiniu sąjūdžiu, kuris per trumpą laiką iškeltų į paviršių gambiausius žmones. <...> Štai dėl ko sudarytos komisijos turėjo ir turi pavažinėti po visą mūsų kraštą, peržvelgdamos saviveiklos būrelius, ar ten nėra tokių žmonių, kurie galėtų tapti tarybinio teatro, tarybinio choro,

⁶³ MRV viršininko 1941 m. vasario 26 d. įsakymas, ten pat, l. 219.

⁶⁴ Toks reiškiny rusiškai vadintas neišverčiamu terminu „vydvizenčestvo“, o asmuo – „vydvizenec“. Nuo rusų k. žodžio *выдвинуть* – iškelti. Reiškiny susiformavo dėl Rusijoje įsigalėjusios nuostatos, kad paprasti liaudies žmonės yra protingesni, sumanesni už nuosekliai siekusius mokslo bei išsilavinimo. Šia bolševikams parankia nuostata visų pirma pasinaudojo įvairūs karjeristai, sukčiai ir kt. – В. С о й ф е р, *Власть и наука: История разгрома генетики в СССР*, Москва, 1993, с. 233.

⁶⁵ G. Čiučkalovo asmens byla, *LVA, LKP dokumentų skyrius*, f. 1771, ap. 1771, b. 14728.

tarybinio orkestro pažibomis.⁶⁶ Šiam Meno reikalų komiteto inspektoriui, matyt, lietuvių menininkų rengimesi dekadai daug kas neįtikio: ataskaitoje MRK jis tvirtino, jog dekados rengėjai Lietuvoje neturi supratimo, nei kokiam tikslui dekada rengiama, nei ką joje dera rodyti, todėl Maskva turinti atsiųsti atitinkamų meno darbuotojų. Nepraėjus nė porai savaitių, į Kauno teatrą atvyko Maskvos Mažojo teatro režisierius L. Volkovas⁶⁷, Meno reikalų komiteto komandiruotas padėti pasirengti dekadai⁶⁸.

Kovo 19 d. G. Čiučkalovas kartu su P. Juodeliu ir kitu MRV viršininko pavaduotoju Antanu Rūku dalyvavo Kauno teatre dekadinių spektaklių apžiūroje ir liko labai nepatenkintas. Maskvos emisaro nerimo signalai netrukus pasiekė MRK. Kovo pabaigoje į Lietuvą atvyko Meno reikalų komiteto pirmininko pavaduotojas gruzinas V. Meschetelis⁶⁹ ir dirigentas bei kompozitorius A. Gaukas⁷⁰, kurie su LSSR administracijos viršūne (J. Paleckiu, M. Gedvilu, K. Preikšu) Kauno valstybiniame teatre apsilankė specialiai jiems surengtoje generalinėje dekadinių spektaklių peržiūroje. Prieš tai visų veikalų tekstai buvo išversti į rusų kalbą⁷¹.

Kovo 31 d. įvykusiame pasitarime dėl dekados dalyvavo ne tik Lietuvos partinė ir sovietinė vadovybė, bet ir buvęs pasiuntinys, vėliau VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliotinis Lietuvai Nikolajus Pozdniakovas, vadovavęs Lietuvos sovietizavimo procesams. Apie meno kolektyvų rengimąsi dekadai atsiskaitė iš MRV viršininko pareigų nušalintas P. Juodelis, pagyręs kai kuriuos kūrinius ir kartu „savikritiškai“ pareiškęs, jog rengėjai nepasiekė deramo masiškumo, jog „buvo rengiama programa, bet nebuvo rengiama dekada“⁷².

Visai kitoks pasisakymo tonas buvo MRK pirmininko pavaduotojo V. Meschetelio, be užuolankų atskleidusio klasinę sovietinio meno sampratą:

„Dabar apie pasaulėžiūrą. Be mūsų komunistinės tarybinės pasaulėžiūros neįmanoma sukurti jokio tikro tautinio meno. [toliau jis pikta kritikavo J. Tallat-Kelpšos operos „Vilmantė“ libretą, be kita ko, nurodydamas, jog anuomet krikščionybė buvo pažangus reiškiny, o autoriai esą to nepaisė, teigdami pagonybę]. Tuo būdu čia nėra pakankamai akyls akies, politinės redakcinio darbo kontrolės, labai silpnai politiškai-

⁶⁶ Dekados reikalai, *Tarybų Lietuva*, 1941 03 31.

⁶⁷ Leonidas Andrejevičius Volkovas (tikroji pavardė – Zimniukovas; 1893–1976) – sovietinis rusų aktorius, režisierius, pedagogas. Rusijos teatro istorikai laiko jį buvus puikiu aktoriumi, bet vidutinišku režisieriumi. – <http://www.maly.ru/repertuar/news_search_mod.php?search=histrezh> [žiūrėta 2005 11 17].

⁶⁸ MRK 1941 m. vasario 22 d. raštas dėl komandiruotės, pasirašytas MRK pirmininko Chrapčenkos, *LLMA*, f. 289, ap. 1, b. 1, l. 226.

⁶⁹ Vladimiras Meschetelis (*Владимир Евгеньевич Месхетели*) dirbęs Raudonosios armijos centrinio teatro bei MCHAT'o direktoriumi, nesėkmingai bandęs statyti spektaklius. – <http://telegraf.lv/index.php?show=print_news&id=2103> [žiūrėta 2005 11 17].

⁷⁰ Aleksandras Vasiljevičius Gaukas (1893–1963) – SSRS dirigentas, kompozitorius, pedagogas.

⁷¹ Yra išlikęs M. Petrausko operos „Eglė žalčių karalienė“ vertimas. – *LLMA*, f. 99, ap. 1, b. 3.

⁷² Pasitarimas meno dekados klausimais, *Vilniaus balsas*, 1941 04 02.

kai dirbama su meno darbuotojais, o dėl to jie nesupranta net elementarių dalykų. Veikalas išeina tautinis pagal formą ir visiškai nesocialistinis pagal turinį.

<...> Abstraktinio meno, neatitinkančio tarybinės liaudies interesų ir uždavinių, nepadedančio auklėti komunistinėje dvasioje darbo mases, mums nereikia. Mums reikia, kad menas parodytų tuos „deimančiukus“, kuriuos visa liaudis sukūrė. <...> Reikia siekti naujausius veikalus kurti taip, kad jie tarnautų liaudies masių komunistinio auklėjimo reikalui.

Reikia parodyti ne tik senus XII–XV a. stabus ir dievus, reikia parodyti, kas šiandien, XX amžiuje dedasi, kuo jis gyvena, kokius milžiniškus darbus dirba, kaip visiems laikams nuversti visi smetonos ir kaip į savo rankas valdžią perėmė liaudis, kuri visiems laikams išvaduota iš pavergimo ir kuriai atverti visi galimumai kultūriniam augimui.⁷³

Po svarstymo buvo pritarta S. Šimkaus operos „Kaimas prie dvaro“ (reikalaujant librete išryškinti klasių kovą tarp dvarininko ir liaudies atstovų) ir M. Petrausko operos „Eglė žalčių karalienė“ (reikalauta didelių libreto ir dar didesnių muzikos taisyčių) operų tolesniam rengimui, tačiau baletą nurodyta sukurti naują⁷⁴. N. Zverevovo⁷⁵ pastatytas Balio Dvariono baletas „Piršlybos“ (Liudo Giros libretas) pavadintas „grynu pasityčiojimu iš liaudies“⁷⁶, atmestas ne vien dėl to, kad baletmeisteris buvo rusų emigrantas, bet ir dėl išvelgto B. Dvariono nelojalumo sovietinei valdžiai⁷⁷. Baletas, taip pat K. Inčiūros drama „Vincas Kudirka“ apskritai uždrausti rodyti.

V. Meschetelio tonas, agresyvios nuostatos aptarime buvo signalas jo pavaldiniams ir vietiniams administratoriams būti ideologiškai budriems. Taigi nuolatinės priekabės kompozitoriui S. Šimkui ir libreto autoriui Stasiui Santvarui, baletą „Sužadėtinė“ kūrusiam kompozitoriui Juozui Pakalniui tęsėsi iki pat karo pradžios.

MRK nurodymu sovietinės Lietuvos partinė ir tarybinė administracija sudarė naują komisiją dekadai parengti, vadovu paskirdama LKT pirmininką M. Gedvilą⁷⁸.

⁷³ Kaip reikia ruošti Maskvos dekadai: Drg. Meschetelli kalba Valstybės teatre dėl meno dekados Maskvoje, *Tarybų Lietuva*, 1940 04 02.

⁷⁴ Ten pat.

⁷⁵ Nikolajus Matvejevičius Zverevs (1888–1965) – baletų šokėjas, baletmeisteris. Iš Rusijos į Paryžių išvyko 1912 m., šoko S. Diagilevo ir kt. trupėse. Kauno valstybės teatro baletu trupei vadovavo 1931–1935 m. – <<http://www.vgd.ru/Z/zverev.htm>> [žiūrėta 2005 11 17].

⁷⁶ Kaip reikia ruošti Maskvos dekadai: Drg. Meschetelli kalba Valstybės teatre dėl meno dekados Maskvoje, *Tarybų Lietuva*, 1940 04 02.

⁷⁷ NKGB komisaro P. Gladkovo 1941 m. kovo 28 d. pažyma, *LYA LKP CK dokumentų skyrius*, f. 1771, ap. 2, b. 158, l. 65: „Dvarionas, esant Smetonos valdžiai, grįžęs iš Tarybų Sąjungos, skleidė provokacinius gandus apie tarybinių meno veikėjų elgesį. <...> pridėdamas, kad Lietuvoje šveicorius apsiirėgęs geriau negu Tarybų Sąjungoje profesorius“.

⁷⁸ LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. kovo 26 d. protokolai, ten pat, b. 81, l. 6.

Kaip nesusidorojusį su pasirengimo dekadai uždaviniais ir pašalintą iš MRV viršinin-ko pareigų P. Juodelį pakeitė kompartijos vadovo A. Sniečkaus patikėtinė Michalina Meškauskienė, kuri buvo gera P. Juodelio žmonos pažįstama⁷⁹, matyt, ši aplinkybė tąkart padėjo išvengti represijų⁸⁰ (P. Juodelis buvo suimtas ir nuteistas pokario metais).

Į Kauno teatrą „suteikti brolišką pagalbą“ atvyko baleto režisierius F. Lopuchovas⁸¹ ir dirigentas G. Stoliarovas⁸², kuriems, kartu su aukščiau minėtu L. Volkovu, už aroganciją ir nesiskaitymą su lietuvių menininkais teatralai suteikė „trijų rabinų“ pravardę⁸³. Netrukus buvo atsisakyta įtraukti į programą baleto „Čičinskas“ kūrimą, vietoj jo imtasi rašyti libretą pagal V. Krėvės-Mickevičiaus legendą „Perkūnas, Vaiva ir Straublys“⁸⁴. Baleto idėją iš įvairių pasiūlymų išsirinko minėtasis F. Lopuchovas, vėliau pristatęs baleto „Vaiva“ pastatymo schemą ir chronometražą. Muzikai kurti pasitelktas kompozitorius Vladas Jakubėnas, libretui – poetas Antanas Miškinis⁸⁵.

Prie minėtosios valstybinės komisijos dar buvo įkurta konsultacinė komisija, skirta dramos kūriniais ir libretams vertinti, kuriai be kairiųjų menininkų – S. Nėries, K. Korsako, P. Cvirkos ir kt. priklausė LKP (b) CK sektoriaus vedėja Marija Chodosaitė, dienraščio „Tiesa“ atsakingasis redaktorius Genrikas Zimasas bei minėti

⁷⁹ J. A i s t i s, Adonis, *Milfordo gatvės elegijos*, p. 260.

⁸⁰ Nors NKGB pažymoje LKP CK jam jau inkriminuota „nacionalistinė kadru parinkimo politika“. – *LYA. LKP dokumentų skyrius*, f. 1771, ap. 2, b. 158, l. 64.

⁸¹ Fiodoras Vasiljevičius Lopuchovas (1886–1973) – rusų baleto šokėjas, baletmeisteris, avangardinės konstruktyvistinės krypties pradininkas, trečiojo dešimtmečio pradžioje nuoširdžiai siekęs baleto meno priemonėmis pavaizduoti darvinizmo („Pasaulio sukūrimo didingumas“, 1922, parodytas tik viena kartą) ir marksizmo („Raudonasis sūkurys“, 1924) idėjų pergalę spektakliuose. 1927 m. jis Leningrade pastatė „Raudonąją aguoną“ – Maskvos revoliucinių baletmeisterių kolektyvinį kūrinį apie kinų valstiečių revoliuciją. – <<http://www.pr.bolshoi.net/prensa/tk/vlast210205.htm>> (Kauno teatras šį baletą Maskvos nurodymu taip pat privalėjo pastatyti). Po 1931 m. prieš pat premjerą sustabdyto baleto „Varžtas“ ir 1935 m. „Pravdos“ sukritikuoto pastatymo „Skaidrus upelis“ (abiejų muzika – D. Šostakovičiaus) baletmeisteris pateko į valdžios nemalonę ir buvo priverstas išeiti iš Leningrado Mažojo teatro. – <<http://cult.vslavar.org.ru/3364.html>>; <<http://www.krugosvet.ru/articles/65/1006560/1006560a1.htm>> [žiūrėta 2005 11 17].

⁸² Grigorijus Arnoldovičius Stoliarovas (1892–1963) dirigento karjerą pradėjo Petrogrado teatre „Renesansas“, 1923–1929 m. buvo Odesos muzikos akademijos vyr. dirigentas, 1930–1939 m. dirbo Maskvos teatruose, po Antrojo pasaulinio karo – Kazachijoje. – <<http://culture.niv.ru/doc/theatre/encyclopedia/405.htm>>; <<http://www.russiandvd.com/store/person.asp?id=16542&type=artist&media=2&orderby=0>> [žiūrėta 2005 11 17].

⁸³ S. S a n t v a r a s, Atsiminimų fragmentai apie kompozitorių Stasį Šimką, *Dešimtoji pradalgė*, London, 1980, p. 25.

⁸⁴ Informacija, *Tarybų Lietuva*, 1941 05 28. Neatmestina, kad tokį pasirinkimą nulėmė V. Krėvės dalyvavimas vadinamojoje Liaudies vyriausybėje.

⁸⁵ Ką Lietuvos TSR parodys Maskvos meno dekadaje, *Vilniaus balsas*, 1941 06 01.

Maskvos „pagalbininkai“ F. Lopuchovas, G. Stoliarovas ir L. Volkovas⁸⁶. Viena iš šios komisijos posėdžių, S. Šimkui atsisakius taisyti „Kaimo prie dvaro“ libretą, M. Meškauskienė pareiškė: „Draugas Šimkau, tamsta pamiršti, <...> kad mes galime ir turime teisę padaryti visa, kas bus reikalinga, kad opera būtų kuo tobulesnė.“⁸⁷

Beveik visiems dekadai besirengusiems menininkams liepta atidėti kitus darbus ir pareikalauta susitelkti dekadiniams kūriniais. Tai buvo neįprastas darbas „socialistinio realizmo“ kanonams pritaikant Maskvos pasiuntinių netenkinančią tematiką ir kūrybos stilių. Tai, kad svarstymuose visai mažai dėmesio skirta ką tik įkurtos Valstybinės filharmonijos kolektyvams – orkestrui, chorui, dainų ir šokių ansamblui, kurie rengė keletą koncertinių programų⁸⁸, taip pat liaudies meno bei naujai diegiamos meno saviveiklos kolektyvams, – liudija, kad dekadinių kūrinių meninis lygis rengėjams rūpėjo mažiausiai.

G. Čiučkalovo bei kitų iš centro atsiųstų ir į kultūros įstaigas nukreiptų dirbti asmenų svarbiausias veiklos tikslas buvo ne tik sovietizuoti meninės kūrybos turinį, bet ir paversti Lietuvos menininkus besąlygiškai paklusniais svetimos valios vykdytojais, tuo pačiu tampant kolaborantais, išduodant moralinius principus, galiausiai ir sąžinę. Kad kaip tik to siekta patvirtina NKGB sukurpta „kompromituojamoji medžiaga“ apie Kauno valstybinio teatro direktorių J. Grybauską: „teatre visapusiškai remiama smetoninė klika su operos tėvu K. Petrausku priešakyje“, o poetas ir dainininkas St. Santvaras įvardytas „labai antitarybiškai nusiteikusių dideliu Musolinio gerbėju“⁸⁹. Jo libretas S. Šimkaus operai galėjo būti priimtas tik arba moraliai sužlugdžius poetą, arba suklastojus autorystę atitinkamais „pataisymais“ svetimu tekstu, nes birželio 21-osios vakare vykusiam pasitarime L. Volkovas iš S. Šimkaus ir S. Santvaro pareikalavo, kad operos „Kaimas prie dvaro“ veiksmas būtų perkeltas į 1905 m., o finalas baigtųsi eitynėmis su raudonomis vėliavomis... Birželio 14 d. pradėtų trėmimų fone tai kėlė gąsdinančių aliuzijų⁹⁰.

Nors pirmieji trėmimai menininkų nepalietė, jų nerimas buvo pagrįstas. Tokią prielaidą netiesiogiai patvirtina pokario patirtis, kai rengiantis literatūros ir meno

⁸⁶ Ten pat. Atlyginimus jiems taip pat mokėjo centrinės įstaigos, nes jų pavardžių Kauno teatro atlyginimų lapuose nėra. – *LLMA*, f. 99, ap. 2, b. 8–9.

⁸⁷ *Stasys Šimkus: straipsniai, dokumentai, laiškai: amžininkų atsiminimai*, Vilnius, 1967, p. 464.

⁸⁸ J. J u r g i n i s, Kas ir kaip ruošama meno dekadai, *Tarybų Lietuva*, 1940 12 10.

⁸⁹ NKGB komisaro P. Gladkovo 1941 m. kovo 28 d. pažyma, *LYA LKP CK dokumentų skyrius*, f. 1771, ap. 2, b. 158, l. 68–69. Pažymos lydima jame rašte (l. 63) yra A. Sniečkaus rezoliucija K. Preikšui: „Taip pat reikia pavesti drg. Meškauskienei pateikti savo nuomonę apie šiuos asmenis“ bei M. Meškauskienės pastaba: „M. Meškauskienė susipažino su kadru būkle komitete [Meno reikalų valdyboje? – D. B.-B.] atsižvelgiant į šią pažymą ir per 15–20 dienų pateiks savo nuomonę apie komiteto darbuotojų valymo rezultatus“.

⁹⁰ S. S a n t v a r a s, Atsiminimų fragmentai apie kompozitorių Stasį Šimkų, *Dešimtoji pradalgė*, p. 25.

dekadai daugelis kūrėjų buvo apkaltinti antisovietišku, užvedant atitinkamas bylas, ir tik J. Stalino mirtis 1953 m. kovo 5 d. pakoregavo dekados modelį. Nors postalininio laikotarpio nuostatos taip pat luošino tautinės kultūros vertybes, tačiau bent jau nekėlė fizinio susidorojimo grėsmės.

Išvados

Nepriklausomos Lietuvos Respublikos egzistavimo laikotarpiu tautinės kultūros samprata Lietuvoje ir nacionalinio meno samprata SSRS tapo sąvokomis, įvardijančiomis beveik diametraliai priešingus reiškinius. Lietuvoje remiantis liaudies kultūra LR laikais sukurta tautinė kultūra, o SSRS tautų nacionalinių kultūrų vardu pavadinta komunistiškai indoktrinuota profesionalioji kūryba, biurokatiškai kontroliuojama valdžios institucijų.

1940–1941 m. rengiant dekadą lietuvių meninės kūrybos sovietizavimo procese išskirtini trys laikotarpiai. Nuo 1940 m. rugsėjo mėn. prosovietinė Lietuvos inteligentija, po okupacijos užėmusi vadovaujančias vietas kultūros įstaigose, dekadą įsivaizdavo kaip liaudies meno ir iškiliausių tautinio profesionaliojo meno veikalų pristatymą Maskvos publikai. Meno kūrėjai ir atlikėjai, savo ruožtu orientuodamiesi pagal bendriausius nurodymus, savarankiškai rinkosi vaidintinus spektaklius ir koncertinius kūrinius.

Lapkričio mėnesį kultūros ir meno įstaigų vadovybę iškvietus į Maskvą, kitų respublikų (tuo metu vykusios Buriatijos-Mongolijos) pavyzdžiu buvo parodyta, jog dekada – centrinių įstaigų biurokratijos suprojektuota ideologinė-propagandinė priemonė, turinti griežtai reglamentuotą struktūrą, kurioje kiekvienas kolektyvas ir kiekvienas kūrinytis turi jiems nustatytą vietą. Galiausiai į Lietuvą buvo atsiųsti SSRS Meno reikalų komiteto atstovai, įpareigoti meniniu ir administraciniu požiūriu prižiūrėti kūrinių atrinkimą, jų „taisymą“ ir pritaikymą sovietinei „socialistinio pagal turinį ir nacionalinio pagal formą“ meno koncepcijai. Joje profesionaliajai lietuvių tautinei meninei kūrybai apskritai nebeliko vietos, o programa buvo perdirbinėjama ir kaitaliojama pagal Maskvos institucijų direktyvas. Tuo pačiu metu NKGB sekė menininkus, sąvoka „tautiškumas“ buvo įvardyta „nacionalizmu“ ir tapo nelojalumo sovietinei valdžiai sinonimu.

Lietuvių meno dekada, kurią SSRS kultūros funkcionieriai pareikalavo surengti Maskvoje 1941 m. pabaigoje, nebuvo vien tik tautinės kultūros išniekinimo pradžia. Tai reiškė kur kas daugiau nei oficialų lojalumo patvirtinimą (ar imitavimą), daugiau nei vien Lietuvos prokomunistinės inteligentijos praktikuotą tautinės kultūros atsiskykimą dėl „aukštesnės“ klasinės „dviejų kultūrų vienoje nacionalinėje kultūroje“

sampratos. Sovietinės valdžios sumanymas greta sovietinių kultūros įstaigų modelio perėmimo priversti lietuvių menininkus angažuotis stalininės retorikos klišėms reiškė besąlygišką tautinio tapatumo ir autentiškos tautinės kultūros sampratos atsisakymą.

THE SOVIET PROJECT FOR THE 10-DAY 1941 LITHUANIAN ART EXHIBITION IN THE CONTEXT OF THE DESTRUCTION OF THE NATIONAL CULTURE

Summary

DANUTĖ B L A Ž Y T Ė - B A U Ž I E N Ė

The USSR occupation of Lithuania sharply affected the country's culture by replacing its national forms, through bureaucratic and repressive measures, with the Communist system model already established in the other Soviet republics. The article, on the basis of concrete facts, states that during the period between the two world wars the conception of national culture in Lithuania and the conception of art in the USSR became irreconcilable conceptions embodying entirely different cultural phenomena. In the Republic of Lithuania, a national culture model was created on the basis of the popular culture while in the USSR, using professional creative work camouflaged as national culture, which was essentially connected with the nation through language, the Stalinist regime established for all the nations the general requirements for 'socialistic realism', which is difficult to define and which had to justify and aggrandise the existing order through art. In order to adapt the Lithuanian national culture as quickly as possible to the Soviet model, in September 1940 officials of the USSR Committee for Art Affairs demanded that a 10-day Lithuanian art exhibition be organised in Moscow in the autumn of 1941.

The heads of Lithuania's cultural establishments and the artists themselves did not immediately understand that this was not a representation of the national culture cherished in the Republic of Lithuania but only a necessary assessment of Soviet culture with a 'socialistic content and national form' that had been created under conditions of obedience. At the start of the 10-day exhibition, the people, who held management and administrative positions in Soviet establishments after the occupation, imagined it as a presentation in Moscow of folk art and the nation's most prominent professional works of art but they were soon convinced that this was just an ideological – propaganda campaign, which had been planned by Moscow's bureaucracy and had a structure, which was strictly regulated by the central institutions and in which a place was strictly determined for each work collective and each creative work. Works with a humanistic content that had been created during the period of the existence of the Republic of Lithuania were immediately deleted from the listings of the 10-day exhibition while ideologised works portraying the 'fall of bourge-

oisie and the triumph of the proletariat' were in demand. While the cultural institutions were selecting works, USSR Committee for Art Affairs employees (G. Čiučkalov, V. Mescheteli) and Moscow theatre representatives (F. Lopuchov, G. Stoliarov, L. Volkov), who, from an administrative and artistic perspective, oversaw the suitability of the works and their 'correction' in accordance with the established scheme of socialistic realism', were sent to Kaunas. At the same time the repressive structures were carrying out a complete surveillance of artists, according to which 'nationalism' became a synonym for disloyalty to the Soviet authorities. All of this shows that the 10-day Lithuanian art exhibition in Moscow, like those of the other Soviet republics, was not a presentation of national art works but an event for the ideological coercion of the artists and for extracting statements of their loyalty.

The preparation for the 10-day Lithuanian art exhibition in Moscow (which failed to occur due to the start of the war between the USSR and Germany) was first of all a clear part a system for the devastation of national culture that was directed against artists and performers' troupes and deformed creative works that expressed national values.

Gauta 2007 m. vasario mėn.

Danutė Blažytė-Baužienė – hum. m. dr., Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus jaunesnioji mokslo darbuotoja. Pagrindinės mokslinių interesų kryptys: Antrojo pasaulinio karo bibliografija (1939–1945), komunistinės sistemos poveikis Lietuvos kultūrai stalinizmo metais.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108.

El. paštas: bnute@one.lt